

Orhon Yazıtları Üzerine Bazı Notlar

Yong-Söng LI
(Seoul)

I. Giriş

Orhon yazıtları Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleridir. Bunlar arasında en tanınmış olanlar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarıdır. Vilhelm Thomsen'in yazıtlarlardaki harfleri deşifre edişinden beri, birçok araştırmacı bu yazıyla yazılmış metinleri incelemiş ve metinlerin büyük kısmı da iyi çözülmüştür. Fakat metinlerin bir kısmı için ise henüz daha derin araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (1988) ve *Tunyukuk Yazıtı* (1994) adlı iki eseri tarafımdan Koreceye çevrilip 돌궐 비문 연구 — 쉐 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠궐 비문 — [*Dolgwöl Bimun Yöngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukı Bimun — = Göktürk Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı —*] başlığı ile bir cilt halinde 2008 yılında yayımlanmıştır.¹ Bu yeni

¹ Talat Tekin'in bu iki eseri tarafımdan Koreceye çevrilip Prof. Dr. Young-Il KIM'in de katkısı ile şu başlıklarla yayımlanmıştır:

Orhon Yazıtları (1988) → 고대 튀르크 비문의 연구 (1993) [Godä Türıkı Bimunı Yöngu = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları]

Tunyukuk Yazıtı (1994) → 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴궐 비문 — (1996) [Godä Türıkı Bimunı Yöngu (II) — Tunyukug Bimun — = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları (II) — Tunyukuk Yazıtı —].

Ne var ki, 1993 yılındaki çeviride çevirenin notları çok azdır. 1996 yılındaki çeviride ise hazırlanmış çevirenin notlarının ancak yarısı kadar yer almaktadır. 2008 yılındaki çeviride ise çevirenin 670 kadar notu vardır ve bunların büyük çoğunluğu 1993 ve 1996 yıllarındaki çevirilerde bulunmamaktadır.

çeviriyi hazırlarken şimdiye kadarki bazı okuyuşlarda şüpheli durumlar olduğunu farkettim ve bunlar için farklı yorum ve okuyuşları öne sürebileceğimi anladım.

II. Notlar

1. *türük* [*bod(u)n tir(i)p* : *il tuts(i)k(i)η(i)n* : *bunta* : *urt(u)m*] (KT G 10)
 “Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hâkkettim.” (OY 5)
 = *türük* : *bod(u)n(u)g* : *tir(i)p* : [*i*]l *tuts(i)k(i)η(i)n* : *bunta* : *urt(u)m* (BK K 8) “Türk halkının dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hâkkettim.” (OY 31)
 “How you should live and dominate (other) tribes, I have recorded here.” (GOT 262)
 → “(Türk beyleri!, Sizin) Türk halkını derleyip devlet sahibi olacağın(ız)ı buraya hâkkettim.”
- (1) Yukarıda görüldüğü gibi, KT G 10 ve BK K 8’deki cümleler aslen aynı olup sadece *türük* [*bod(u)n*] (KT G 10) ve *türük* *bod(u)n(u)g* (BK K 8) kısmı farklıdır. KT G 10’deki biçim yalın durumda ve BK K 8’deki biçim ise yüklenme durumundadır. Buna göre ondan sonraki *tir-* eylemi geçişli olmalı.
- (2) Dolayısıyla bu eylem ‘yaşamak, dirilmek anlamındaki *tir-* eylemi değil de ‘derlemek, toplamak’ anlamındaki *ter-* eylemi olsa gerek. ‘Yaşamak, dirilmek’ anlamındaki *tir-* eylemine ancak *tirig* ‘diri, canlı’, *tirgür-* ‘diriltmek, hayatta tutmak’ ve *tiril-* ‘dirilmek, hayatta kalmak’ gibi türevlerinde rastlanmaktadır.
- (3) OY 68’de Talat Tekin’in de değindiği gibi, bir önceki cümlede *türük b(ä)gl(är) bod(u)n bunu (e)şid(i)η* diye Türk beylerine ve halkına hitap eden Bilge Kağan’ın bunu izleyen söz konusu cümlede sadece Türk beylerine seslenerek “Türk halkını toplayarak ...” şeklinde konuşmuş olması da mümkündür ve bu cümle ancak böyle anlaşılmalı. Çünkü *il tut-* [el tut-] ‘devlet tutmak (yani, idare etmek)’ ifadesi avam halkına değil de beyler gibi idareci tabakasına uygundur.

- (4) Ayrıca, *-sık* bir gelecek zaman biçimi olduğuna göre, OY 5'teki "olduğunu" sözünü "olacağını" olarak düzeltmek gerek.

Bkz. DBY 86'daki 33. dipnot ve DBY 127'deki 6. dipnot.

2. *(a)η(a)r körü* : *bil(i)η* (KT G 11; BK K 8) "Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin." (OY 5, 31)

"See these writings and get a lesson (from them)!" (GOT 263)

➔ "Ona göre (bu sözleri) bilin."

- (1) *kör-* eylemi yükleme durumunu aldığı anda 'görmek, bakmak', verme durumunu aldığı anda ise 'tabi olmak, bağımlı olmak' anlamındadır. *(a)η(a)r körü* söz öbeğindeki *körü* de verme durumunu aldığına göre, bu *körü* harfiyen 'görerek, bakarak' değil de 'tabi olarak, bağımlı olarak' anlamında olmalı.

- (2) 'Tabi olarak, bağımlı olarak' anlamındaki *körü* ulacı daha sonra Türkiye Türkçesi *göre* '(bir şeye) uygun olarak, uyarınca, gereğince; bakılırsa, hesaba katılırsa, göz önünde tutulunca, nazaran; sorulursa' sontakısına ve öteki Türk dillerindeki benzeri sontakıya gelişmiştir.

- (3) *(a)η(a)r körü* söz öbeğindeki *körü* de bir sontakı olabilir. O halde, *körü* sontakısının en eski örneği karşısındayız demektir.

- (4) *kör-* eyleminin yükleme durumunu aldığı örnekler de vardır:

(a)nı kör(ü)p : *ança bil(i)η* (KT G 13) "Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin)." (OY 6)

bunı : *koru* : *bil(i)η* (KT G 12; BK K 15) "bunları görüp öğrenin" (OY 5), "bunu görün (ve) öğrenin." (OY 35)

Bkz. DBY 86'daki 34. dipnot.

3. *ilg(ä)rü* : *k(a)d(i)rk(a)n* : *yışka t(ä)gi* (KT D 2) "Doğuda Kingan dağlarına kadar" (OY 9)

"eastwards up to the Kxingan mountains" (GOT 263)

(i)lg(ä)rü : *k(a)d(i)rk(a)n* : *yış(i)g* : *(a)şa* (KT D 21) "Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar)" (OY 15)

[ilg(ä)rü] *k(a)d(i)rk(a)n* : *yış[t(i)g* : *(a)şa]* (BK D 17) "[Doğuda] Kingan dağları[nın ötesine (kadar)]" (OY 43)

“Eastwards as far as beyond the Khingian mountains” (GOT 266)

k(a)d(i)rk(a)n yış (BK D 39) “Kingian dağları(na)” (OY 51)

Uygurcaı konu edinen Çin’in Ming (明) hanedanından (1368-1644) kalma *Hua-yi-yu-yu* (華夷譯語) *Gao-chang-guan-za-zi* (高昌館雜字) adlı kitabın *Hua-mu-men* (花木門 = Çiçek ve ağaç bölümü) kısmında Uygurca 哈的兒罕 *ha-de-er-han* [yani, *kadırkan*] sözcüğünün Çince karşılığı olarak 槐 *huai* ‘Chinese scholar tree (*Sophora japonica*)’ geçmektedir. Belki de Uygurca ağaç adı olan bu 哈的兒罕 sözcüğü Orhon yazıtlarlarında geçen *k(a)d(i)rk(a)n yış*’taki *kadırkan* ile ilgili olabilir.

Bkz. DBY 89’daki 43. dipnot.²

4. *b(a)lıkd(a)kı : t(a)gıkm(i)ş : t(a)gd(a)kı : inm(i)ş* (KT D 12)
 “şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş.” (OY 11)
 = *[b(a)]l[ık]d(a)[kı] : t(a)g[ıkm(i)ş : t(a)gd(a)kı] inm(i)ş* (BK D 10-11) “şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş.” (OY 41)

“those who were in towns went up mountains and those who were on mountains came down (from there).” (GOT 265)

→ *b(a)lıkd(a)kı : t(a)şıkm(i)ş : t(a)gd(a)kı : inm(i)ş* “şehirdeki (öteki adamlar da dışarı) çıkmış, (Çin’in idaresinden kaçarak dağlarda saklanan) dağdakiler (de aşağı) inmiş.”

- (1) KT D 12’deki *t(a)gıkm(i)ş* sözcüğü Fin atlasında T¹G¹KMS², Radloff atlasında ise T¹Ş¹KMS² biçimindedir. Yani, sadece ikinci harfi farklıdır. Buna tekabül eden BK D 10’a bakılırsa, Fin atlasında tam da bu sözcük ve sonrası tahribata uğramıştır. Fakat Radloff atlasında ise T¹Ş kısmı okunabilirken bundan sonrası tahribata uğramıştır. Yani, Radloff atlasında her iki yazıt için bu sözcüğün ikinci harfi Ş ile Ş (¥) birbiriyle karıştırılabilir.

²

Ayrıca bkz. Ligeti 1966: 159.

- (2) *tagık-* eylemine sadece daha sonraki Karahanlıca eser olan Divanü Lugat-it-Türk'te rastlanmaktadır.
- (3) Zikredilen dönemde Göktürkler Çin'e bağımlı idiler. Ancak Çin'in doğrudan idaresi altında olan yerler bazı *balıklar*, yani şehirlerle sınırlı olmalı.
- (4) Bu cümleden önceki *k(a)η(i)m k(a)g(a)n : yiti y(e)g[(i)r]mi (ä)r(i)n : t(a)ş(i)km(i)ş : t(a)şra yor(i)yur tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p* ifadesi "Babam Hakan on yedi adamla (şehir dışına) çıkmış, (İlteriş şehir) dışına yürüyor diye haber işitip" biçiminde anlaşılmalı.
- (5) Böylece *b(a)lkd(a)kı t(a)şık(m)iş t(a)gd(a)kı inm(i)ş* "şehirdeki (öteki adamlar da dışarı) çıkmış, (Çin'in idaresinden kaçarak dağlarda saklanan) dağdakiler (de aşağı) inmiş" ve *tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (ä)r bolm(i)ş* "derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar".
- (6) Başka bir deyişle, *t(a)gıkm(i)ş* değil de Radloff atlasındaki gibi *t(a)şık(m)iş* olarak okunduğunda buradaki cümleler anlamlı olur ve daha açık bir biçimde anlaşılabilir. Bir de, *t(a)ş(i)km(i)ş t(a)şra yor(i)yur*'u mecaz olarak anlamaya gerek yoktur.

Bkz. DBY 94-95'teki 60. dipnot.

5. *ıg(a)r (e)ll(i)gdä : [ıg(a)r k(a)g(a)nl(i)gda : yig kalt(i)m]* (KT D 29) "güçlü devleti olandan, güçlü hakani olandan daha iyi kıldım." (OY 17)

"I made them superior to the peoples who have great states and (esteemed rulers)" (GOT 268)

→ *ıg(a)r (e)ll(i)gdä : k(a)[g(a)nl(i)gda : yig kalt(i)m]* "güçlü devleti ha[kanı olandan daha iyi kıldım]."

- (1) *(e)ll(i)gdä*'den sonra ayırma işareti (:) var olup bu işareten sonra Fin atlasında **Ń**, Radloff atlasında ise **K¹** harfi farkedilmektedir. **D** (**Ń**) ile **K¹** (**Ń**) birbiriyile karıştırılabilir.
- (2) Dolayısıyla bu kısım *ıg(a)r (e)ll(i)gdä : [ıg(a)r k(a)g(a)nl(i)gda]* değil de *ıg(a)r (e)ll(i)gdä : k(a)[g(a)nl(i)gda]* olarak okunabilir. Buna tekabül eden BK D 24'te ise, *ıg(a)r : (e)ll(i)gdä [: ı]g(a)r : k(a)g(a)nl(i)gda* biçimindedir.

- (3) Fakat bu iki yazıttaki birbirine tekabül eden bazı ifadelerde bir yazıtta bir iki sözcüğün eksik yazıldığı örnekler de vardır:

ol ödkä : kul : kull(u)g : bolm(i)ş [(ä)rti küñ : küñl(ü)g : bolm(i)ş : (ä)rti] (KT D 21) “O devirde köleler (bile) köleli olmuş [idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi].” (OY 15)

⇔ *ol ödkä : kul : kull(u)g : küñ : küñl(ü)g : bolm(i)ş : (ä)rti* (BK D 18) “O devirde köleler (bile) köleli (olmuş idi), cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi.” (OY 43)

kut(u)m : b(a)r üç(ü)n : ülüg(ü)m : b(a)r üçün (KT D 29) “ilâhi lûtfum olduğu için, kismetim olduğu için” (OY 17)

⇔ *kut(u)m : ül(ü)g(ü)m : b(a)r üç(ü)n* (BK D 23) “bahtım (ve) talihim olduğu için” (OY 45)

Bkz. DBY 103-104'teki 93. dipnot.

6. *kül tig(i)n : yiti ot(u)z : y(a)şıña : k(a)rluk : bod(u)n : (e)rür b(a)rur : (ä)rkli : y(a)gı boltı* (KT K 1) “Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu.” (OY 21)

“When Prince Kül was twenty-seven years old, the Karluk people became an enemy who began to behave freely and fearlessly.” (GOT 270)

- (1) İleriş Kağan vefat ettiğinde Kül Tigin 7 yaşında (KT D 30) ve Bilge Kağan ise 8 yaşında (BK D 13-14) idi.
- (2) Altı bölgeyi Soğdak'lara sefer ettiğinde Kül Tigin 16 yaşında (KT D 31) ve Bilge Kağan ise 18 yaşında (BK D 24-25) idi.
- (3) General Çaça ile savaştığında Kül Tigin 21 yaşında (KT D 32) ve Bilge Kağan ise 22 yaşında (BK D 26) idi.
- (4) Karluk halkı serbestçe hareket eden bir düşman olduğunda Kül Tigin 27 yaşında (KT K 1) ve Bilge Kağan ise 31 yaşında (BK D 28-29) idi.
- (5) Karluk'larla Tamag İduk Baş'ta savaştığında Kül Tigin 30 yaşında (KT K 1-2) ve Bilge Kağan ise 31 yaşında (BK D 28-29) idi.

- (6) O dönemde ay takvimi kullanıldığına göre, Bilge Kağan güneş takvimi ile Kasım veya Aralık ayında, Kül Tigin ise ondan 12-14 ay sonra Ocak veya Şubat ayında doğmuş olmalı.
- (7) KT K 1-2'deki veriye göre, Karluk halkı serbestçe hareket eden bir düşman olduktan 3 yıl sonra Göktürkler bu halkla savaşımlar. Fakat böyle hareket mantıksız olmakla birlikte BK D 28-29'daki veriyle de uyuşmamaktadır.
- (8) Belki de bu yüzden KT K 2'de Kül Tigin'in yaşını 30 olarak belirtmek zorunda kalmışlar. Dolayısıyla, KT K 1'deki Kül Tigin'in yaşı 27 değil, 30 olmalıdır.
Bkz. DBY 110'daki 104. dipnot.

7. *üç(ü)neç : bo[lçu]da : og(u)z birlä : süñ(ü)şd(ü)m(i)z* (KT K 6)
“Üçüncü olarak Bo[lçu]’da Oğuz’larla savaştık.” (OY 21)
“Thirdly, we fought against the Oguz at” (GOT 271)

- (1) *bo[lçu]da* sözcüğü Fin atlasında B¹U.N¹G¹.D¹A (N¹ ile A belli değil), Radloff atlasında ise B¹UL¹...N¹D¹A biçimindedir. N¹ (ʔ) ile U (ʔ) harflerinin birbiriyle karıştırılması mümkündür.
- (2) Fakat Radloff atlasına göre N¹ (veya U) önünde 3 harflik boşluk bulunduğu için, söz konusu sözcüğü *bo[lçu]da* biçiminde okumak mümkün değildir.
- (3) Yer adı olan Bolçu yazıtlarda şöyle geçmektedir:

*ol yılka : türğ(i)ş [: t(a)pa : (a)ltun : yış(i)g] toga : (ä)rt(i)ş
üg(ü)z(ü)g : k(ä)çä : yorid(i)m(i)z : türğ(i)ş : bod(u)n(u)g :
uda : b(a)sd(i)m(i)z : türğ(i)ş : k(a)g(a)n : süsi : bolçuda :
otça borça : k(ä)lti : süñ(ü)şd(ü)m(i)z* (KT D 36-37) “O yıl Türgiş’ler[e doğru, Altay dağlarını] aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda (iken) bastık. Türgiş Hakanının ordusu Bolçu’da ateş gibi, kasırğa gibi³,

³ Milan Adamović buradaki *bor*’un Toharca **pōr* ‘ateş’ sözcüğünden geldiğini ileri sürerek *otça borça*’yı “wie ein Flächenbrand”, yani “ateş gibi” diye çevirmitir (Milan Adamović, “Otča borča”, *CAJ* 40/2 (1996), ss. 168-172). Bu doğru ise aynı anlamdaki sözcüklerden oluşan bir ikileme karşındayız demektir. Tunyukuk Yazıtı’nda *otça borça* yerine *örtçä* “ateş gibi” geçmektedir. Bkz. DBY 108’deki

(üzerimize) geldi. Savaşık.” (OY 19)

ol yıka : türg(i)ş : t(a)pa : (a)ltun yış(i)g : [(a)ş]a : (ä)rt(i)ş : üg(ü)z(ü)g : k(ä)çä : yorı[d(i)m : türg(i)ş : bod(u)n(u)g] uda b(a)sd(i)m : türg(i)ş : k(a)g(a)n : süsi : otça : borça : k(ä)lti : bolçuda : süñ(ü)şd(ü)m(i)z (BK E 27-28) “O yıl Türğiş’lere doğru Altay dağlarını [aş]arak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürü[düm. Türğiş halkını] uykuda bastım. Türğiş Hakanının ordusu ateş (ve) bora gibi (üzerimize) geldi. Bolçu’da savaşık.” (OY 47)

... *sü yorıtd(i)m : (a)ltun yış(i)g : yols(i)z(i)n (a)ş-d(i)m<(i)z> : (ä)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g : k(ä)ç(i)gs(i)z(i)n : k(ä)çd(i)m(i)z : tün (a)k(i)td(i)m(i)z : bolçuka : t(a)ñ ünt(ü)rü : t(ä)gd(i)m(i)z* : (T 35) “... orduyu sevk ettim. Altay dağlarını yolsuzun aşık. İrtiş ırmağını geçitsizin geçtik. Geceleri akın ettik. Bolçu’ya tan atarken vardık.” (TY 15) ~ *örtçä kız(i)p k(ä)lti süñ(ü)şd(ü)m(i)z* (T 40) “ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaşık.” (TY 17)

- (4) Yukarıdaki veriye göre, Göktürkler batıda İrtiş ırmağını geçerek Bolçu’da Türğiş’lerle savaşmışlar. Dolayısıyla, Göktürklerin kuzeyde Bolçu’da Oğuz’larla savaştığı düşünülmez. Eğer böyle değilse, iki farklı Bolçu karşısındayız demektir.

Bkz. DBY 112’deki 116. dipnot.

8. *kül tig(i)n : ö[zi] kırk : (a)rtuk[i y]iti : y(a)şıt[ı]a : boltı : t(a)ş [b(a)rk : itgüçig]* (KT KD) “Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş [türbe ustalarını]” (OY 25)

“Prince Kül’s age (?) (was?) forty-seven. The sun (?) and clouds (?)” (GOT 272)

→ *kül tig(i)n : ö[zi] kırk : (a)rtok[i y]iti : y(a)şın<a> : bulıt : boltı : [(a)nı üç(ü)n* “Kül Tigin ken[disi] kırk [y]edi yaşın<da> bulut oldu (= vefat etti). [Onun için]”

102. dipnot, DBY 147~148’deki 41. dipnot, DBY 188’deki 48. dipnot ve DBY 243~244’teki 69. dipnot.

sında ise 6-7 harflik boşluk, ayırma işareti (:) ve K¹R¹S²IN¹ (ᠵᠢᠷᠢᠨ) vardır. Yani, Radloff atlasında 2-3 harflik boşluk daha vardır.

(4) Radloff atlasındaki harf dizisini doğru kabul edersek Fin atlasındaki Y¹L¹K¹G¹K²IN¹'e tekabül eden :K¹R¹S²IN¹ harf dizisini : *k(a)r(i)şın* veya : *k(a)r(a)şın* veya : *(a)k(a)r(i)şın* olarak okumak mümkündür.

(5) *yılka* sözcüğü BK'de *barım* sözcüğü ile bir tür ikileme olarak üç kez geçmektedir:

yılkaşın : *b(a)r(i)min* "at sürülerini (ve tüm) varlıklarını" (D 24)

yılka[ışın b(a)r(i)min] "at sürüler[ini (ve tüm) varlıklarını]" (D 39)

[yıl]lk(i)şin : *b(a)r(i)min* "at sürülerini (ve tüm) varlıklarını" (G 3)

barım sözcüğü KT'de *agiş* veya *äb* sözcüğü ile bir tür ikileme olarak geçmektedir:

(a)gişin : *b(a)r(i)min* "servetini, malını" (GB)

(ä)bin b(a)r(i)min "evlerini mallarını" (K 1)

(6) Dolayısıyla BK'de *barım* sözcüğü ile bir tür ikileme olarak üç kez geçen *yılka* sözcüğünün KT'de *(a)gişin b(a)r(i)min*'dan sonra tek başına kullanılması doğal görünmüyor. Belki de sözcük *yılka* değil de Radloff atlasındaki gibi okunmak gerekir.

Bkz. DBY 260'taki 92. dipnot.

10. *m(ä)n* : *[t]ürg(i)ş* : *k(a)g(a)nka* : *kız(i)m[(i)n ...]* : *(ä)rt(i)ñü* : *ul(u)g* : *törön* : *(a)lı birt(i)m* : *tür[g(i)ş k(a)g(a)n]* (BK K 9) "Ben Türgiş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim. Tür[giş hakanı(nın)]" (OY 33)

"With a very great wedding ceremony, I gave (lit.: 'took and gave') my daughter ... to the Türgiş kagan as a wife. (With a very great wedding ceremony, I took the daughter) of the Türgiş kagan ..." (GOT 280)

→ "*m(ä)n* : *[t]ürg(i)ş* : *k(a)g(a)nka* : *kız(i)m [kunç(u)y(u)]g* : *(ä)rt(i)ñü* : *ul(u)g* : *törön* : *(a)lı birt(i)m* : *tür[g(i)ş k(a)g(a)n]* "Ben [T]ürgiş hakanına kızım [prenses]i pek büyük (bir) törenle alıverdim. Tür[giş hakanı(nın)]"

- (1) *kız(i)m[(i)n] ~ tür[g(i)ş k(a)g(a)n]* kısmı Fin atlasında 'KIZ.....R²S²M:T²ÜR² (IZ belli değildir ve 'KIZ harf dizisinden sonra 21 harflik boşluk vardır), Radloff atlasında ise 'KIZM....G¹:R²T²DÜ:UL¹G¹:T²ÜR²ÜN²:L¹IB²IR²T²M:T²ÜR² biçimindedir.
- (2) Radloff atlasındakileri doğru kabul edersek, 'KIZM....G¹ harf dizisini *kız(i)m[(i)n]* değil de *kız(i)m [kunç(u)y(u)]g* “kızım [prensens]i” okumak gerek.
- (3) *kız(i)m [kunç(u)y(u)]g* ile aynı yapıda şu örnek de vardır:
siñl(i)m kunç(u)yug (KT D 20) “kız kardeşim prensesi” (OY 13)
siñl(i)m ku[nç(u)]y(u)g (BK D 17) “kız kardeşim prensesi” (OY 43)
 Bkz. DBY 127-128'deki 7. dipnot.

11. *ilg(ä)rü : kün : tu[gs(i)kña] birg(ä)rü [kün ortosiña] : kur(i)g(a)ru : [kün b(a)ts(i)kña yrg(a)ru tün ortosiña t(ä)gi kont(u)rt(u)m s(a)r(i)g (a)ltu]nin ...* (BK K 11) “ileride gün doğsuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim. Sarı altınlarımı, ...” (OY 33)
 “(I settled my people ...) eastwards up to the sunrise, southwards (as far as China?), westwards (For the benefit of my Turks and my people I won and acquired) their yellow gold ...” (GOT 280-281)
 → *ilg(ä)rü : kt[(a)n] t(a)t[(a)bı : bod(u)nka :] birg(ä)rü : t(a)b[g(a)ç bod(u)n]ka : kur(i)g(a)ru : [sogd(a)k bod(u)nka : yrg(a)ru : og(u)z bod(u)nka t(ä)gi : kont(u)rt(u)m : s(a)r(i)g (a)ltu]nin ...* “doğuda Kıt[ay (ve) Tatabı halklarına], güneyde Çin [halkın]a, batıda [Soğdak halkına, kuzeyde (de) Oğuz halkına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim. Sarı altı]nlarını”

- (1) *ilg(ä)rü ~ (a)ltu]nin* kısmı Fin atlasında IŞG².R²I:N¹IN²:

T¹U.....B²MG²R²Ü.....K¹I:^uKUR¹G¹R¹U:.....
N², Radloff atlasında ise IL²G²R²Ü:¹KIT¹.T¹T¹.....
 B²IR²G²R²Ü:T¹B¹.....K¹A:^uKUR¹G¹R¹U:.....
N¹IN² biçimindedir.

- (2) *kün orto* ve *tün orto* sözcükleri daha sonraki devirlerde 3. kişi iyelik eki almıştır. Bu sözcükler günümüz Türk dil ve lehçelerinin kimisinde hâlâ iyelik eksizdir.⁴
- (3) Ongi Yazıtının cephe tarafının 2. satırında geçen *kün b(a)ts(i)k(i)ña t(ä)gi* “gün batısına kadar” dışında yazıtlarda *t(ä)gi* sontakısının yön gösteren bir sözcükle kullanıldığını gösteren başka bir örnek yoktur.
- (4) Radloff atlasında tahribata uğrayan ikinci kısımda 11 harflik, üçüncü kısımda 5 harflik ve dördüncü kısımda ise 45 harflik boşluk bulunmaktadır.
- (5) Radloff atlasındakileri doğru kabul edersek, söz konusu ibareyi yukarıdaki gibi doldurarak okumak mümkündür.
 Bkz. DBY 128-129’daki 8. dipnot.
12. *y(a)brıtd(i)m* [... ot(u)z (a)rtuki (e)ki y(a)ş(i)]ma : ... (BK D 31) “hezimete uğrattım [... Otuz iki yaş]ımda...” (OY 49)
 “(There) I (put their army to the lance and) destoryed (*correctly*, destroyed) it. At the age of forty (?) ...” (GOT 277)
 → *y(a)brıtd(i)m* : [(ä)bin :] b(a)r(i)m[in : (a)lt(i)m : y(ä)]mä ...
 “hezimete uğrattım. [evlerini] mallar[ımı aldım.] Ve ...”
- (1) Bu kısım Fin atlasında Y¹B¹R¹IT¹D¹M.....Y¹B¹R¹....MA (ikinci Y¹B¹ belli değildir), Radloff atlasında ise Y¹B¹R¹IT¹D¹M:....B¹R¹M.....MA biçimindedir. Yani, *y(a)brıtd(i)m* ile *ma* (veya *mä*) arasında harfler yok değildir.

⁴ Bkz. Wolfram Hesse, “Die Postposition *siġaru* ‚nach‘ in den Orchon Inschriften”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 11 (2001), ss. 33-74 ve Wolfram Hesse, “Die Himmelsrichtungen im SW-Türkischen”, *Materialia Turcica*, 23 (2002), ss. 53-80.

- (2) Eğer Radloff atlasındakileri doğru kabul edersek, bu kısım yukarıdaki gibi doldurularak okunabilir.
- (3) Bu kısma tekabül eden KT N 8'de Kül Tigin'in yaşı belirtilmemektedir. KT N 8-10'daki veriye göre, Göktürkler Amga (veya Amgı) kalesinde kışladıktan sonra ilkbaharda Oğuzlara doğru sefer etmiş, karargâhın başında bulunan Kül Tigin Oğuzlarla savaşırken ölmüştür. KT KD'daki veriye göre, Kül Tigin, Koyun yılında, on yedi(nci gün)de (yani, 27 Şubat 731'de) 47 yaşında vefat etmiştir.
- (4) Dolayısıyla Amga (veya Amgı) kalesinde kışlarken Bilge Kağan'ın 47 yaşında olması beklenmektedir. Bu yüzden *y(a)brıtd(i)m* ile *ma* (veya *mä*) arasını 32 yaşı ile doldurmak mantığa aykırıdır.
- (5) BK D 34'da Bilge Kağan'ın yaşı 33 olarak belirtilmektedir. Buna göre, Bilge Kağan Yazıtında Oğuzlarla yapılan savaşlar sırayla anlatılırken sırası gelmediği halde (yanlışlıkla?) daha sonraki savaştan bahsedilmiş olabilir.

Bkz. DBY 150-151'deki 51. dipnot.

13. *(a)nça k(a)zg(a)n(i)p [..... t(ä)ŋri] y(a)rl(i)k(a)dok : üç(ü)n : m(ä)n ot(u)z (a)rtuki : üç [y(a)ş(i)ma y]ok (ä)rti* (BK D 34) “Öylece kazanıp (Tanrı) buyurduğu için, ben otuz üç yaşında yok idi” (OY 49)

“After having got so many victories By the grace of Heaven, (at the age of) thirty-three, I” (GOT 277)

- (1) 716 yılında Bilge Kağan 33 yaşındaydı.
- (2) *Jiu-tang-shu* (舊唐書) ile *Xin-tang-shu* (新唐書) adlı Çin kaynaklarında, 716 yılında Mo-chuo'nun (默突 = Kapgan Kağan) Jiu-xing (九姓 = Dokuz Oğuz)lardan Ba-ye-gu (拔曳固 veya 拔野固 = Bayırku)yu hezimete uğrattıktan sonra pek dikkat etmediği sırada Bayırkuların döküntüleri tarafından öldürüldüğü ve aynı yıl Kül Tigin'in ağabeyi Mo-ji-lian'ı (默棘連) Pi-ga-ke-han (毗伽可汗 = Bilge Kağan) olarak tahta oturttuğu kaydedilmektedir.

- (3) Dolayısıyla BK'nın tahribata uğrayan kısmında bu olaylar anlatılmış olabilir. Bir de BK D 35'te [(e)çim k(a)]g(a)n kuti “[amcam ha]kkanın ruhu” ibaresi bulunduğuna göre, Kapgan Kağan'ın öldüğü anlaşılmaktadır.
Bkz. DBY 153-154'teki 57. dipnot.
14. *t(a)bg(a)ç [.....] bu y(e)rdä : k(ä)lti* (BK D 35) “Çin buraya geldi.” (OY 51)
“from China they came (back) to this land.” (GOT 277)
→ *t(a)bg(a)ç[da : ük]üş ölti : k(a)lm(i)şji : bu y(e)rdä : k(ä)lti*
“Çin[’de çok sayıda öldü. (Hayatta) kalmış olanlar]ı buradan (= Çin’den) geldi.”
- (1) *y(e)rdä*'deki *-dä* bulunma-çıkma durumu eki olduğu için *bu y(e)rdä k(ä)lti* ibaresinin anlamı “buraya geldi” olamaz, ancak “buradan geldi, bu yerden geldi” olur.
- (2) *t(a)bg(a)ç [.....] bu y(e)rdä* kısmı Fin atlasında T¹B¹G¹Ç....Ü.....I:B¹WY²R²D²A (Ç ile WY² belli değildir), Radloff atlasında ise T¹B¹G¹Ç....B¹WD¹N¹:.....Y²R²NÇA biçimindedir.
- (3) Fin atlasındakileri doğru kabul edersek, bu kısım yukarıdaki gibi doldurularak okunabilir.
- (4) BK D 36'da “güneyde Çin'de adı sanı yok oldu. Burada bana kul oldu.” denmektedir. “Adı sanı yok oldu” ifadesi “çok sayıda öl(dürül)düğü için gücünü kaybetti” demek olsa gerek. Dolayısıyla (hayatta) kalmış olanları buradan (= Çin'den) memleketlerine (geri) gelmiş ve Bilge Kağan'a kul olmuş olmalı.
Bkz. DBY 154-155'teki 60. dipnot.
15. *yilk[ısin b(a)r(i)min (a)nta (a)lt(i)m] süsi : tir(i)l(i)p : k(ä)lti* (BK D 39) “at sürülerini (ve tüm) varlıklarını orada gasp ettim. Ordusu toparlanıp geldi.” (OY 51)
“(There I captured) their horses (and possessions). Their army gathered together and came (upon us).” (GOT 278)

→ *yilk[ısin : b(a)r(i)min : (a)nta (a)lt(i)m : (a)nta kisrā : t(a)]b[g(a)ç :] süsi : tir(i)l(i)p k(ä)lti* “at sürüler[ini (ve tüm) varlıklarını orada gasp ettim. Ondan sonra Çin] ordusu toparlanıp geldi.”

- (1) *yilk[ısin] süsi* kısmı Fin atlasında Y²IL¹K¹..... S²ÜS²I, Radloff atlasında ise Y²IL¹K¹..... B¹...S²ÜS²I biçimindedir. Yani, Fin atlasında yaklaşık 17 harflik yer, Radloff atlasında ise öncekinde 23-26 harflik, sonrakinde 2-3 harflik yer tahribata uğramıştır.
- (2) Radloff atlasındakileri doğru kabul edersek, bu kısım yukarıdaki gibi doldurularak okunabilir.
- (3) Tatabı halkı Çin hakanına tabi olup Göktürkler ile olan ilişkileri kestiği için Göktürkler tarafından bozguna uğratılmışsa, Çin ordusunun toparlanıp Göktürklerin üzerine gitmesi gayet doğaldır.
- (4) Arka arkaya *anta*'nın kullanıldığı şöyle bir örnek vardır:
ol süg : (a)nta yok kışd(i)m(i)z : (a)nta kisrā : y(i)r b(a)y(i)rku : ul(u)g irk(i)n : y(a)gı boltu “O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra, Yir Bayırku’ların Ulu İrkin’i (bize) düşman oldu.” (KT D 34)
 Bkz. DBY 157’deki 64. dipnot.

16. *kop : [öl(ü)r]t(ü)m : bi[.....]ş(i)p : b(a)r-d[ı] (BK G 1) “tamamiyle [öldür]düm gitti” (OY 53)*
 “I (killed) ... in great numbers. having climbed over” (GOT 279)

- (1) *kop ~ b(a)rd[ı]* kısmı Fin atlasında ^uKUI:R².T²M:B²I Ü.....ŞP:B¹UD¹ (UI, R², Ü ve B¹U belli değildir), Radloff atlasında ise ^uKUL¹:R².....T²IR²L²P:B¹R¹D¹I (ilk R² belli değildir ve ondan sonra 28-31 harflik boşluk vardır) biçimindedir.

- (2) P (1), I (1) ve L¹ (1) birbiriyle karıştırılabilir. Bu yüzden ilk sözcük *kop* okunabilir.
- (3) İkinci sözcük her iki atlasta belirsiz bir R² ile başlamakta olduğu için ve Fin atlasına göre 4 harften oluştuğu için bunu [öl(ü)r]t(ü)m okumak mümkün değildir.
- (4) Belli olmayan Ü (N) harfi R² (1) veya Ş (Y) olabilir. Bu yüzden B²IÜ harf dizisi *bir* “1” veya *biş* “5” okunabilir. O zaman B²IÜ harf dizisinden sonraki boşlukta *biş* “1,000” veya *yüz* “100” sözcüğü bulunmuş olabilir.
- (5) Ş (Y) ve L² (Y) birbiriyle karıştırılabilir. Bu yüzden Radloff atlasındaki T²IR²L²P harf dizisini kabul edersek, T²IR²L²P:B¹R¹D¹I harf dizisi *tir(i)l(i)p : b(a)rdı* “toparlanıp gitti” okunabilir ve bağlam da normal olur.
- Bkz. DBY 159’daki 69. dipnot.

17. *bod[(u)n yu]t(u)zin : yok kilt(i)m* (BK G 4) “halk
..... kadınlarını yok ettim” (OY 53)
“I extinguished their wives (and children)” (GOT 279)

- (1) *yok kilt(i)m* önündeki sözcük [yu]t(u)zin olmayabilir. Çünkü BK’de *yutuz* sözcüğü *oglin yu[t(u)z]in* (D 24), [o]glin *yut(u)zin* (D 38), *oglin yut(u)zin* (G 3) “çocuklarını (ve) kadınlarını” örneklerinde görüldüğü gibi *ogul* sözcüğü ile bir tür ikileme oluşturmaktadır.
- (2) Bu üç örnekte *yut(u)zin*’den sonraki geçişli eylem (a)lt(i)m “aldım, gasp ettim”dir, *yok kilt(i)m* “yok ettim” değildir.
- (3) Yenilen düşmanın çocuklarını ve kadınlarını ganimet olarak alırlar, yok etmezler.
- Bkz. DBY 160’taki 71. dipnot.

18. *üç tüm(ä)n : süg : [öl(ü)r]t(ü)m : bi[r] (ä)rs(ä)r*
[..... s]ökt(ü)m t(a)t(a)bı [.....] (BK G 8) “otuz bin askeri [öldür]düm. Bir ise söktüm. Tatabı” (OY 53)

“I (killed) thirty thousand soldiers, and the Tatabı” (GOT 279)

→ *üç tüm(ä)n : süg : [öl(ü)r]t(ü)m : bi[r tüm(ä)n : süsi : t(ä)z(i)p : b(a)rdı :] (ä)rs(ä)r [..... s]ökt(ü)m : t(a)t(a)bı [: bod(u)n : m(a)ña körti :]* “otuz bin askeri [öldür]düm. On [bin (kişilik sağ kalan düşman) askeri kaçıp gid]ince [..... s]öktüm. Tatabı [halkı bana tabi oldu]” veya *üç tüm(ä)n : süg : [öl(ü)r]t(ü)m : bi[r tüm(ä)n : süsi : t(ä)z(i)p : b(a)rdı :] (ä)rs(ä)r [..... s]ökt(ü)m : t(a)t(a)bı [: bod(u)n : küñ kul : boltı]* “otuz bin askeri [öldür]düm. On [bin (kişilik sağ kalan düşman) askeri kaçıp gid]ince [..... s]öktüm. Tatabı [halkı kul köle oldu]”

- (1) *süg : [öl(ü)r]t(ü)m : bi[r] (ä)rs(ä)r [..... s]ökt(ü)m* kısmı Fin atlasında $S^2\ddot{U}...MB^2....L^2.R^2...ÜK^2T^2M$, Radloff atlasında ise $S^2\ddot{U}G^2:...T^2M:B^2I.....R^2S^2R^2.....ÜK^2T^2M$ biçimindedir. Yani, Fin atlasında sırayla 3 harflik, 5 harflik, 1 harflik, 3 harflik boşluklar vardır. Radloff atlasında ise sırayla 3 harflik, 19 harflik, 21 harflik boşluklar vardır.
- (2) Radloff atlasındakileri doğru kabul edersek, bu kısım yukarıdaki gibi doldurularak okunabilir.
- (3) $B^2I.....$ kısmı, *bi[r tüm(ä)n.....]* veya *bi[ş biñ.....]* olabilir. *bi[r tüm(ä)n.....]* olma ihtimali hayli yüksektir. Çünkü, bundan önceki kısımda General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordudan otuz bininin öldürüldüğü belirtilmiştir. Yani, sağ kalan düşman askerlerinin sayısı on bindir.
- (4) Bu yüzden *bi[r] (ä)rs(ä)r* kısmı *bi[r tüm(ä)n : süsi : t(ä)z(i)p : b(a)rdı :] (ä)rs(ä)r* “On [bin (kişilik sağ kalan düşman) askeri kaçıp gid]ince” olarak doldurulabilir. Vilhelm Thomsen de bu kısmı *b[ir tüm(ä)n?.....]rs(ä)r* biçiminde doldurmuştu (1896: 129).
- (5) BK G 9’da “Ku’yu, generali, *balbal* (olarak) dikiverdim.”

dendiğine göre, (ä)rs(ä)r'den sonraki boşluklarda “Ku’yu, generali, öldürdüm” veya “General Ku öldü” gibi bir cümle bulunmuş olabilir.

- (6) *t(a)t(a)bı* [.....] kısmı *t(a)t(a)bı* [: *bod(u)n : m(a)ña körti :*] “Tatabı [halkı bana tabi oldu]” veya *t(a)t(a)bı* [: *bod(u)n : küñ kul : boltı*] “Tatabı [halkı kul köle oldu]” biçiminde doldurulabilir.

Bkz. DBY 161-162'deki 74. dipnot.

19. *ot(u)z (a)rtuki : bir [y(a)ş(t)ma*] (BK G 9) “Otuz bir yaşında” (OY 53)

“(At the age of) thirty-one” (GOT 279)

- (1) Buradaki 31 ile gösterilen şey yaş olmayabilir. BK D 28-29'daki veriden anlaşıldığına göre, Bilge Kağan 31 yaşındayken “Karluk halkı bağımsızca hareket eder bir düşman oldu ve Bilge Kağan onlarla Tamak Iduk Baş'ta savaştı”. Bunun dışında dikkate değer herhangi bir olay yoktur.
- (2) BK D 13 - G 7'de Bilge Kağan'ın faaliyetleri zaman sırasıyla anlatıldığı için, BK G 7'de 50 yaşındaki faaliyeti anlatıldıktan sonra BK G 9'da birden 31 yaşındaki faaliyetinin anlatılması mantığa aykırıdır.
- (3) Önceki cümlelerde “Ben 19 yıl şad (olarak) hüküm sürdüm, 19 yıl (da) hakan (olarak) hüküm sürdüm, devlet yönettim” dendiğinden hemen sonra mahsus 31 yaşındaki hareketini anlatmak doğal görülmemektedir.
- (4) Bilge Kağan 683-734 tarihlerinde yaşadığı için, BK G 9'da onun yaşından bahsedilseydi vefat sırasındaki yaşı olan 51 veya 52'den bahsediliyor olması gerekirdi
- (5) KT D 18 ve BK D 15'te anlatıldığına göre, Bilge Kağan amcası Kapgan Kağan ile birlikte 25 kez sefer etmiş, 13 kez savaşmıştır. KT D 28 ve BK D 23'te anlatıldığına göre, Bilge Kağan hakan olduktan sonra Oğuz halkına, Kıtay ve Tatabı halklarına ve Çin'e doğru 12 kez sefer etmiştir. KT D 28 ve BK D 23'te anlatılmamış seferler ve savaşlar da mevcut olsa gerek.

- (6) Dolayısıyla *ot(u)z (a)rtuki bir'*den sonraki kısım [yolu sün(ü)şd(ü)m...] “[kez savaştım...]” biçiminde doldurulabilir.
- (7) Veya Bilge Kağan’ın zapt ettiği şehir veya halk sayısı 31 olabilir. Bkz. DBY 290’daki 127. dipnot.

20. *ögd[i ...] k(a)η(i)m k(a)g(a)n [üç(ü)n] : (a)g(i)r t(a)ş(i)g : yog(a)n ig : türük : b(ä)gl(ä)r : bod(u)n : [it(i)p : y(a)r(a)t(i)p k(ä)]ürti : öz(ü)mä : bunça [.....] (BK G 15) “öğd[ü (?) ... Babam Hakan [için] (bunca) ağır taşları (ve) kalın ağaçları Türk beyleri (ve) halkı [yapıp edip get]irdiler. Kendime bunca” (OY 55)*

“(My father, the kagan?, profoundly glorified and) praised (the Turkish lords and people). When my father, the kagan, (passed away,) the Turkish lords and people (brought?) all these heavy stones and thick wood, and set them up (?). To me all these” (GOT 280)

(1) *ögd[i ...] ~ bunça* kısmı Fin atlasında IG²..K¹N¹S² N¹... ÇA:G¹R¹T¹ŞG¹:Y¹UG¹N¹IG¹:T²ÜR²ÜK:B²G²L²R²:B¹UD¹N¹:AUI:Y¹S²...IR²T²I:IN²MA:B¹UNÇI (K¹, S², ikinci N¹, birinci ve ikinci A, R¹, N², son B¹, son I belli değildir), Radloff atlasında ise ÜG²D²...K¹DMK¹G¹N¹...ÇI:G¹IR¹:T¹ŞIN²:Y¹UG¹N¹:Ş:T²ÜR²ÜK:B²G²L²R²:B¹UD¹N¹:IT²I:Y¹R¹...IR²T²I:ÜZMA:B¹WNÇA biçimindedir.

(2) I (Γ) ile Ü (Ů), A (A) ile I (I), Ş (Š) ile G¹ (Y), I (I) ile P (P) ve N² (N²) ile Z (Z) birbiriyle karıştırılabilir. Bu yüzden ilk sözcük *ögd[i ...]* okunabilir.

(3) *(a)g(i)r* önündeki kısım Fin atlasında ...ÇA, Radloff atlasında ise ...ÇI olarak geçmektedir. Bunu [üç(ü)n] okumak mümkün değildir. Bu kısım [: uç]ça “(Babam Hakan) [vefat ed]ince” biçiminde okunabilir.

(4) Ondan sonraki kısım Fin atlasına göre *(a)g(i)r t(a)ş(i)g*, Radloff atlasına göre ise *(a)g(i)r t(a)şin* okunabilir.

(5) B¹UD¹N¹, yani *bod(u)n* sözcüğünden sonra Fin atlasında

AUI:Y¹S²...IR²T²I, Radloff atlasında ise IT²I:Y¹R¹...IR²T²I olarak geçmektedir. Belli olmayan S² (l) harfi R¹ (ʎ) olabilir. Her iki atlasta IR²T²I geçmekte ve bu harf dizisinin önünde 3 harflik boşluk bulunmaktadır. Dolayısıyla IR²T²I harf dizisini [k(ä)l]ürti okumak zordur. Gerçi I (ʀ) ve Ü (ʌ) birbiriyle karıştırılabilir. Burayı [it(i)p : y(a)r(a)t(i)p k(ä)l]ürti değil de it(i)p : y(a)r[(a)t(i)p b]irti “[yapıp edip v]erdiler” biçiminde okumak daha daha uygun görülmektedir.

Bkz. DBY 165-166’daki 82. dipnot.

21. (a)rt[uk kırk(i)z] küç[l(ü)g k(a)g(a)n y(a)g(i)m(i)z] boltı (T 20)
 “(kalabalık Kırgız), güç(lü kağan düşmanımız) oldu.” (TY 9)
 “(Furthermore) the populous (Kırgız and their) mighty (kagan) became (our enemy).” (GOT 285)

- (1) Buradaki küç[l(ü)g] sözcüğü normal bir sıfat olmayıp bir kişi adı olabilir. 13. yüzyılda Cengiz Han’a karşı savaşmış olan Nayman (乃蠻 Nai-man) prensinin adı da Küçlüg (屈出律 Qu-chu-lü)’dür.
- (2) KT D 14, KT D 16, BK D 12, BK D 13’te geçen Dokuz Oğuz’ların Baz Kağan’ının adı olan Baz’ın anlamı “bağımlı, tabi” olmakla birlikte bu ad Çin kaynaklarında 比粟 (Bi-su) olarak kaydedilmektedir. Bu yüzden Dokuz Oğuz’ların hakanının adını Bağımlı Hakan değil de Baz Kağan olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Çin kaynaklarında 比粟 (Bi-su) olarak kaydedildiğine göre, Orhon yazıtlarında *Biz, *Bez veya benzeri biçimde geçmesi beklenmektedir. Belki de Orhon yazıtlarını hazırlayanlar B²Z harf dizisi yerine B¹Z harf dizisini kullanarak düşman hakanını aşığılamak istemiştir.⁵

⁵ Kore tarihinde de buna benzer olay mevcuttur. 3 Krallık döneminde (4. ~ 7. yüzyılın ortaları) bugünkü Kuzey Kore ile Mançurya’da bulunan Goguri (高句麗; bu Goguri adından *Korea*, *Corea*, *Kore* gibi adlar çıkmıştır) devletinin 19. Kralı olan Gwanggato’nun (廣開土, 391-413’te tahtta; 廣開土 harfiyen ‘toprakları geniş açan’, yani ‘etrafı fethederek devlet topraklarını büyük çapta genişleten’ anlamına gelir) mezar taşında düşman devleti olan Bäkce (百濟, Çincece *Bai-ji*, Japoncada *Kudara*) devletinin adı Bäkcan (百殘, Çincece *Bai-can*) olarak geçmektedir. 濟

Bkz. DBY 96'daki 69. dipnot, DBY 179-180'deki 30. dipnot ve DBY 321'deki 233. dipnot.

22. *k(ä)lir (ä)rs(ä)r : körü k(ä)lür : k(ä)lm(ä)z (ä)rs(ä)r : tl(i)g s(a)b(i)g : (a)lı olor : tidi* (T 32) ““(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun!’ dedi” (TY 14)
 “he said, ‘if the enemy comes, a trick can be planned. If they do not come, then stay there (quietly) getting messages and information about the enemy.” (GOT 287)
 ➔ ““(Düşman) gelir ise (düşmanı) görerek getir; gelmez ise haberlerini alarak otur!’ dedi.”

(1) *käl-* eyleminin geniş zaman biçimi *kälür* değil, *kälir*'dir. *kälür* ise *kälür-* ‘getirmek’ eyleminin gövdesi olduğu için ancak “getir!” diye çevrilebilir.

(2) Orhon yazıtlarında çok sayıda koşutluk vardır. Buna göre, *körü k(ä)lür* de *(a)lı olor* ile aynı yapıda olması beklenmektedir.
 Bkz. DBY 184-185'teki 40. dipnot ve DBY 332'deki 268. dipnot.

23. *k(a)pg(a)n k(a)g(a)n : y(e)ti ot(u)z : y(a)ška [.....]nta [.....]*
(ä)rti (T 51) “Kapgan Kağan yirmi (yaşında?) idi.” (TY 20)

“Qapyan Kagan, at (the age of) twenty-seven, ...” (GOT 289)

(1) Çin kaynaklarında Mo-chuo'nun (默咄 = Kapgan Kağan) *şad* (殺 *sha*) unvanında bulunduğu ve 27 yaşındayken ağabeyi İlteriş Kağan'ın hastalıktan vefat etmesi üzerine hakan olarak tahta çıktığı kaydedilmektedir.

(2) Yazıtın tahribata uğrayan kısımlarında bununla ilgili şeylerin anlatılmış olma ihtimali hayli yüksektir.

Bkz. DBY 191'deki 52. dipnot.

ji'nin ‘sudan geçmek, yardım etmek, yarar, başarmak’ gibi iyi anlamları vardır. Fakat, 殘 *can*'ın ‘zalim, gaddar’ gibi kötü anlamları vardır. Goguri ve Bäkce daha sonra Çin ile iş birliği yapan öteki Kore devleti olan Silla (新羅) tarafından yıkılır ve böylece 3 Krallık dönemi sona erer.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- DBY Tekin, Talât, 돌궐 비문 연구 — 쿨 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴 쿠크 비문 — [*Dolgwəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukuku Bimun — = Göktürk Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı —*], çeviren: Yong-Söng Li, Seoul 2008.
- GOT Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 69, Bloomington & The Hague 1968.
- OY Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara 1988.
- TY Tekin, Talât, *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara 1994.
- Adamović, Milan, “Otča borča”, *Central Asiatic Journal* 40/2 (1996), ss. 168-172.
- Hu, Zhen-hua & Huang, Run-hua (tanzim eden), *Gao-chang-guan-za-zi*, Beijing 1984. [胡振華·黃潤華 整理, 高昌館雜字, 北京 1984]
- Ligeti, Louis, “Un vocabulaire sino-ouïgour des Ming. Le Kao-tch'ang-kouan yi-chou de Bureau des Traducteurs,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1966), ss. 117-199.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul 1936.
- Tekin, Talât, 고대 튀르크 비문의 연구 [*Godä Türki Bimuniy Yəngu = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları*], çeviren: Young-Il Kim & Yong-Söng Li, Busan 1993. (*Orhon Yazıtları*'nın çevirisi)
- , 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴쿡 비문 — [*Godä Türki Bimuniy Yəngu (II) — Tunyukug Bimun — = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları (II) — Tunyukuk Yazıtı —*], çeviren: Young-Il Kim & Yong-Söng Li, Daegu 1996.
- , *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara 2000.
- Thomsen, Vilhelm, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896. (= *MSFOu*, V).